

СЪСТОЯНИЕ НА БЪЛГАРСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ

Анелия Любенова
Любомир Любенов

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Резюме. Образованието е една от областите в обществения живот, които се реформират най-трудно, въпреки своята суперактивност и футуристична същност. Основната цел на студията е да се установи статусът на българското образование, като се очертаят насоките за развитие в училищното и висшето образование за достигане на качествено образование, базирано на знанието. Негативните последици от проблемите в българското образование се изразяват главно в незадоволителните резултати от функционирането на сложната и противоречива законодателна база, която не гарантира достатъчно високо качество на образованието на децата и младите хора – от предучилищното до висшето образование. Училищното образование трябва да осигурява обучението и възпитанието на учениците в съответствие с индивидуалните им способности и очаквания за успешна реализация в обществото, а висшето да дава квалификация. Българското образование трябва да бъде дългосрочен национален приоритет при обучението на хора от различни възрасти, като се акцентира върху връзката предучилищно и училищно образование – висше образование – пазар на труда.

Keywords: education; condition; problems

„Образованието е това,
което остава, след като се забрави всичко научено“

Неизвестен автор

Духовното развитие на човека до голяма степен зависи от обществото и образованието. За развитието на последното принос имат иновациите в дейността на образователната система. Образованието е една от областите в обществения живот, които се реформират най-трудно. Въпреки своята суперактивност и футуристична същност образованието се променя бавно, мъчително и сложно. Осъществяването досега промени в образованието и в училищата имат догонващ, реактивен характер и са принудителни (Balkanski et al., 2010: 69), в резултат на външна намеса в социалната среда.

За образованието днес се говори много. Необходимо е вниманието да бъде насочено към онези въпроси, които пряко касаят основата на образователната култура на децата – от най-ранна фаза на обучението им в предучилищна възраст и в началните класове до края на училищното образование, както и продължаването им във висшите учебни заведения. В отговор на очакванията на българското общество от образованието трябва да са налице нови предизвикателства, сред които: повишаване качеството и ефективността на образование и обучение; ориентиране на образователния процес към развитие на потенциала на ученика (инициативност, креативност, предприемачески дух, усвояване на знания и придобиване на умения и др.); постигане на равни шансове за всички деца. Подпомагането на изграждането на ключови компетентности, ориентирани към личностно развитие на детето през целия му живот, както и насърчаване към обучение през целия живот и непрекъснато самоусъвършенстване и др.

За да изпълни своето предназначение, образованието се опира на четири стълба, които отразяват тенденциите на глобализация и интеграция (Kostov, 2014: 16):

- да се научим да знаем;
- да се научим да правим, така че да придобием не само професионални умения, а и уменията да работим в екип;
- да се научим да живеем заедно, развивайки разбирането към други хора и да се справяме с конфликтни ситуации;
- да се научим да бъдем, така че да намерим най-доброто за развитието на собствената си личност и да действаме с по-голяма самостоятелност, по-трезво и по-отговорно.

Ето защо образованието в училищата и университетите не трябва да е масово, а да бъде подчинено на нови цели и подходи, сред които: аналитично и креативно мислене, емоционална интелигентност, ефективно решаване на проблемите и т.н. Това превръща образованието в специфичен вид стока и услуга, която се нуждае от съвременни подходи и модели на управление, за да отговори на потребностите на потребителите – учащите, и на потребностите на преподавателите.

Значението на образованието, като фактор за формиране на ново качество на икономиката и обществото, се увеличава с нарастване на влиянието на човешкия капитал. Именно това отрежда нова роля на образователната система (Shehova, 2010: 17).

Обект на изследване е образованието в България. Предмет на изследването е анализът на състоянието на българското образование. Изследователската теза на студията е, че установяването на състоянието на българското образование е изходна база за разработване на политики за неговото подобряване. Методите на изследване включват комплексното използване на: индукция, дедукция, сравнение, анализ, синтез и др.

Основната цел на студията е да се установи статусът на българското образование. За постигане на тази цел трябва да бъдат решени следните задачи:

- дефиниране на образованието като фактор за качество на икономиката и обществото;
- изследване на законодателната база на българското образование;
- разглеждане на училищното образование сега и очертаване на приоритетите му в бъдеще;
- икономиката на знанието и ролята на университетите в нея;
- очертаване на предпоставките за подобряване на българското образование.

Подобряването на образователната система в България изисква да се установи състоянието ѝ, както и да се очертаят насоките за развитие в училищното и висшето образование за достигане на качествено образование, базирано на знанието.

1. Образованието – фактор за качество на икономиката и обществото

Всяка човешка дейност, която преследва промяна на установките и модела на поведение на личността чрез предаването на нови знания и развитието на нови умения и навици, е *образователна* (Milkov, 2016: 17).

Под „образование“ се разбира образователната система, образователното дело, компонент на социологическата структура на обществото (Andreev, 1998: 43.). Според П. Цонев (Tzonev, 1943: 11) образованието идва като опит да се обединят понятията възпитание и обучение, т.е. отчасти степента, до която е употребено развитието на младежа, отчасти културното съдържание, което е употребено като средство за образователна дейност. Ето защо образованието е съзнателно и планомерно подпомагане на психологическото развитие на детето към културен идеал на времето и подготвянето му чрез възпитание и обучение за член на обществото чрез професия с оглед дарбите му.

Образованието може да бъде разгледано като поредица от събития, чрез които човек от природно същество се създава и самосъздава, групово битува и самобитува като знаещо и можещо културно хуманно и социализирано същество (Radev, 2005: 143). Главната цел на образованието е да формира широки и задълбочени фундаментални знания, които да позволят на човека да се ориентира в света, и да му помогнат да търси и създава нови знания за решаване на проблеми. От друга страна, образованието дава на човека специални знания, за да изпълнява конкретна работа като специалист (Shehova, 2010: 17).

Една от най-важните характеристики на съвременното образование по света е неговата глобализация и интеграция с всички надстроечни системи (Milkov, 2016: 20). Ето защо образованието е фактор за ново качество на икономиката и обществото. Образованието и науката са двете страни на една и

съща монета, тъй като имат един и същ предмет (система от знания, които се ползват по различен начин – от учения директно в практиката, а от преподавателя да обучи да се борави с образователния продукт и субект – хората). По този начин се формира един затворен цикъл „наука – образование – практика“.

Можем да заключим, че образованието има фундаментална роля и значение за създаване на иновации, подобряване качеството на факторите на производство в националната икономика и постигане на устойчив икономически растеж.

2. Законодателна база на българското образование

Българското образование е основен държавен приоритет, който налага анализ на нормативната рамка, очертаваща посоката на развитие на децата в детската градина и училището. Българското предучилищно и училищно образование има своите традиционни достойнства, които следва да бъдат съхранени във времето. Нормативната база на **предучилищното и училищното образование** в системата на просветата в България обръща внимание на защитата правото на образование на всяко дете¹⁾.

Правото на образование е гарантирано от **Конституцията на Р България**, като съгласно чл. 53, ал. 1, 2, 3, 4, 5 и 6 се определят правото на гражданите на образование, видовете училища²⁾, степента на задължителност (задължително е училищното обучение от 7- до 16-годишна възраст)³⁾, автономията на висшите училища.

Съгласно **Закона за народната просвета** от 1991 г. училищното образование *според степента* е основно и средно, а *според съдържанието* на подготовката е общо и професионално. Общото образование осигурява усвояването на общообразователния минимум и при възможност – профилирана подготовка съгласно държавните образователни изисквания. Професионалното образование осигурява усвояването на общообразователния минимум и придобиване на квалификация по професия съгласно държавните образователни изисквания.

В съответствие с Правилника за прилагане на Закона за народната просвета във всеки регионален инспекторат по образованието се създава екип за комплексно педагогическо оценяване, който извършва оценка на образователните потребности на децата с увреждания във връзка с практическото осъществяване на интегрираното обучение.

Законът за предучилищното и училищното образование (ЗПУО), – в сила от август 2016 г., урежда обществените отношения в българското предучилищно и училищно образование в единна система: принципи, цели и стандарти на образованието, образователна среда, управление на качеството, организационно развитие, управление на образованието, финансиране на образователните институции, както и други значими за образованието въпроси. Предучилищното образование полага основите за учене през целия живот,

като осигурява физическото, познавателното, езиковото, духовно-нравственото, социалното, емоционалното и творческото развитие на децата, вземайки предвид значението на играта в процеса на педагогическото взаимодействие. Това образование създава условия за: цялостно развитие на детската личност и придобиване на съвкупност от компетентности – знания, умения и отношения, необходими за успешното преминаване на детето към училищното образование.

Промените, въведени със Закона за предучилищното и училищното образование, са в следните насоки.

– Нова образователна структура и нови видове училища. През учебната 2016/2017 година влезе в сила нова структура. Училищната система ще се състои от начален етап на основно образование (I – IV клас), прогимназиален етап на основно образование (V – VII клас), първи гимназиален етап (VIII – X клас) и втори гимназиален етап (XI и XII клас). Основното образование ще се завършва в края на VII клас, а не в края на VIII клас. Училищното образование ще продължи да бъде задължително до 16-годишна възраст. Реформата въвежда понятието „обединени училища“ (I – X клас).

– По-голяма автономия за училищата. „Иновативни училища“ ще разработват и прилагат новаторски учебни методи, за да бъдат по-подходящи за учениците със специални дарби, които се нуждаят от не толкова стандартен подход. Училищната автономия е укрепена на всички равнища на процесите на преподаване и разработване на учебни програми, за да допринесе за тяхната по-добра адаптация към потребностите и интересите на учениците. На детските градини се предоставя пълна автономия по отношение на организацията на работа, стратегията за развитие, разпределението на учебното време и избора на образователни книги.

– Акцент върху приобщаващото образование, като на учениците със специални образователни потребности, а също и на учениците, изложени на риск или страдащи от хронични заболявания, ще се предоставя индивидуална подкрепа, основаваща се на оценка на случая (включително индивидуални учебни планове и програми). Законът забранява обособяването в паралелки на децата със специални образователни потребности или според етническата им принадлежност. От 2017 г. училищата, занимаващи се с ученици със специални потребности, са трансформирани в центрове за подкрепа на личностното развитие, където наред с задължителните образователни програми се получава подкрепа чрез специални дейности (например рехабилитационни дейности, диагностични и терапевтични процедури, психологическа подкрепа и професионално ориентиране). Тези центрове обхващат ученици, които не могат да бъдат интегрирани в стандартните училища

– Субсидии за частни заведения за предучилищно и училищно образование. Частните учебни заведения могат да получават публично финансиране

при определени условия: 20 % от местата трябва да бъдат неплатени и училищата трябва да начисляват такси за извънкласни дейности, които не се покриват от публичното финансиране.

Законът за степента на образование, общообразователния минимум и учебния план урежда държавното образователно изискване за степента на образование⁴⁾, общообразователния минимум⁵⁾ и учебния план в системата на народната просвета, чиято структура обхваща три вида подготовка: задължителна, задължителноизбираема и свободноизбираема.

Закон за висшето образование⁶⁾ урежда устройството, функциите, управлението и финансирането на висшето образование в Република България. Цел на висшето образование е подготовката на висококвалифицирани специалисти над средното образование и развитието на науката и културата. Автономността на висшите училища превръща дори държавните такива във феодални владения, които са с неефективен контрол – Министерството на образованието и науката, като техен принципал, дава на всяко висше училище всяка година по няколко милиона, но не може да ги контролира ефективно, защото те са автономни.

Законът за развитието на академичния състав в Р България⁷⁾ урежда обществените отношения, свързани с придобиване на научните степени („доктор“ и „доктор на науките“) и заемане на академичните длъжности („асистент“, „главен асистент“, „доцент“ и „професор“). Конкретните условия и редът за придобиване на научните степени и за заемане на академичните длъжности се определят със съответните правилници на висшите училища и научните организации при спазване на единни държавни изисквания. Посоченият закон доведе до тотален вътрешен контрол върху кадровото развитие и вътрешно „затваряне“ на ВУ и техните основни звена. Провежданите конкурси за академично развитие се обявяват за определени лица, а други кандидати просто нямат никакъв шанс за успех. Липсва независим орган, който да защитава работещите във ВУ и да контролира техните работодатели.

Законът за професионалното образование и обучение (ЗПОО)⁸⁾ регулира обществените отношения, свързани със: осигуряване на правото на професионално образование и обучение на гражданите съобразно личните им интереси и възможности; задоволяване на потребностите от квалифицирана работна сила, конкурентоспособна на пазара на труда; осигуряване на условия за функциониране и развитие на системата на професионалното образование и обучение, основаващи се на сътрудничество между нейните институции и органите на изпълнителната власт и на местното самоуправление и социалните партньори; обучението в професионалните училища в България, включително и за учениците със СОП.

Придобиването на професионална квалификация в системата на професионалното образование и обучение се регламентира с рамкови програми,

утвърдени от министъра на образованието и науката. Програмите определят възрастта и входящото образователно и квалификационно равнище на кандидатите, както и съдържанието и продължителността на професионалното образование и на професионалното обучение (чл. 10, чл. 11 и чл. 12 от ЗПОО).

На децата и учениците се предоставят обща и допълнителна подкрепа за личностно развитие, която осигурява подходяща физическа, психологическа и социална среда за развиване на способностите и уменията им. *Ето защо детската градина и училището са център за развитие на личността и на общността.* Тези две институции развиват добрите начала у човека и позитивното у него; утвърждават ценностите на съвременната цивилизация; приемат и ценят различието; гарантират равно качество на услугите за всички деца и ученици. Целта на обучението е развитието на автономна личност на детето и ученика, като водещ е процесът на учене и „пътуването“ към знанието. Акцентът е върху „знанията как...“ и „умението да...“. Децата и учениците са любознателни и търсят подкрепа и сътрудничество от учителя, който представя учебния материал по удобен, лесен и интерактивен начин, мотивиращ за участие и работа. Ролята на учителя е по-скоро като медиатор, улесняващ възприемането на знанията, подкрепящ децата, стимулиращ учебния процес, провокиращ, диалогичен, справедлив при конкретни ситуации. От друга страна, ролята на ученика – активен, генериращ знания, мислещ и работещ в екип. Детето и ученикът правят грешки и се поучават от тях. Възгледът за света е в позитивността, преговорите, договореностите, чувството за принадлежност.

Следователно децата ще могат да учат в отзивчиво и откликващо обкръжение, в което се приема различието, уважават се и се зачитат способностите и постиженията на учениците и способността на всеки да чувства и мисли, разбира се нуждата от другия, ценят се сътрудничеството и взаимопомощта, правото на всяко дете и ученик да се развива, обучава и общува заедно с останалите, правото да бъде чуто⁹⁾.

В новата образователна институция детето/ученикът придобива: нагласи за сътрудничество; нагласи за саморазвитие и самоконтрол; умения за критическо мислене; предприемчивост и инициативност; умения за решаване на конфликти; умения за вземане на решения; умения за работа в екип; комуникативни умения; умения да събира и обработва информация; умения за валидиране на информацията в интернет; отговорно отношение към ученето и мотивация за учене през целия живот; чувство за принадлежност и общостен интегритет.

Предучилищното и училищното образование поставят фокуса върху развитието на личността на детето и ученика, като осигуряват възможности за лична, социална и професионална реализация на всеки. Приобщаването в образователната система на всички деца и ученици, независимо от различията им в образователните потребности, е ценност за цялото общество и негова грижа.

Основна цел на *предучилищното и училищното образование* е изграждането на автономни и инициативни личности, уважаващи другите, способни да работят съвместно, владеещи базови компетентности, осъзнати за силните си страни и способни да ги развиват и прилагат за себе си и в полза на общността.

В системата на *предучилищното и училищното образование* трябва да бъдат спазени и някои общи принципи:

– равен достъп на децата и учениците, независимо от социално-икономическия им произход или лични обстоятелства, да развиват пълния си потенциал чрез учене през целия живот;

– обучението, подготовката и възпитанието на децата и младите хора да се осъществяват в рамките на единна културно-образователна среда, която създава гаранции за защита и развитие на отделните култури и традиции в рамките на обща образователна политика;

– детската градина и училището прилагат принципите на приобщаващото образование, като отчитат индивидуалните различия в образователните потребности на всяко дете и ученик и се адаптират към тях, за да приобщат всички деца и ученици в обучението, културата и общността си;

– осигуряване на качество – прилага се на всички етапи от процеса на *предучилищното и училищното образование*;

– автономност – ЗПУО регулира и разширява правото на всяко училище и детска градина да развиват свои специфични училищни политики, които са инструменти за реализиране на стратегията за развитие на съответната образователна институция.

Намаляването на проблемите, които съществуват в *предучилищното и училищното образование*, ще зависи от иновационната активност в сферата на науката, постигнатата степен на интеграция – на децата със СОП и на деца от малцинствата, и ограничаване на броя на отпадащите от училище, както и изграждането на адекватна правна рамка и ефективна държавна политика за развитие на образованието на децата. Училищното образование осигурява обучението и възпитанието на учениците в съответствие с обществените потребности и индивидуалните им способности и очаквания за успешна реализация в гражданското общество.

Законодателната база на българското образование е сложна и противоречива. Тя позволява злоупотреби с обществени средства, не предоставя достатъчно възможности за контрол и не гарантира достатъчно високо качество на образованието.

В резултат на посоченото би могло да се изградят политики и практиките в образователната сфера по отношение на:

Първо: приемственост между *предучилищното и училищното образование*, като по този начин се проявява подкрепата за личностно развитие на децата – нов компонент в образователните политики.

Второ: посрещане на образователните нужди на децата със СОП, като се интегрират ресурсите на социалните и образователните услуги на всички равнища на управление.

Трето: предизвикателствата пред прилагането на законите и наредбите за предучилищното и училищното образование мотивират детето в ученето (особено е важно за децата, които живеят в среда, в която образованието не се приема за ценност), научаването, участието и разгръщането на неговия потенциал. Създават възможност всяко дете да развива максимално своите потребности и да се подготвя за училищно обучение чрез въвеждането му в предметната и материалната среда, ориентирането му в общочовешките ценности и формиране на определени умения и навици за адаптиране към новата среда и към ученето.

Четвърто: заложен са инициативи за личностно развитие и приобщаващо образование на деца и ученици, т.е. да не прекъсват и да завършат своето образование, като се усъвършенстват техните умения и се насърчават към развие на техните умения, за да могат да се сблъскват с трудностите в живота.

3. Училищното образование – настояще и бъдеще

„Образованието трябва да дава компас на децата как да се развиват в живота и работното място. Нека да създаваме бъдещето, а не да изучаваме миналото.“
Андреас Шлайхер

Сред проблемите на образователната система у нас могат да се открият:

– липсата на единна национална стратегия за развитие на образователната система;

– отрицателната демографска тенденция, която оказва неблагоприятно въздействие върху детските градини и училищата. Сред причините за това се открояват ниската раждаемост, увеличаване на общата смъртност на населението, емигрирането на голяма част от младото трудоспособно поколение;

– подготовката на учителите рядко включва съвременни концепции и примери за добра педагогическа практика. Това, от своя страна, снижава качеството на образователните услуги и образователния продукт;

– ниското качество в системата на средното образование се отразява на професионалната подготовка на специалистите, като това води до сериозно разминаване между подготвяните специалисти и търсените на пазара на труда (Gospodinov, 2015);

– прекратяването на ключови дисциплини, които са определени като такива за професиите в бъдещето, води до това, че по-голяма част от младите хора излизат от училище неподготвени;

– разрушаването на детско-юношеските и младежките организации, без да се предложи разумна алтернатива за това, от една страна, и от друга – необосновано закриване на звена от системата на извънкласна и извънучилищна дейност (Milkov, 2016: 20);

– остарели и неадекватни учебни програми, ненужната натовареност на учениците (изисквания за наизустяване на факти), вместо да се развиват умения като креативност, критично мислене и социални умения; демотивацията и нежеланието за активно участие в учебния процес; недостатъчна насоченост към практическо използване на знанията и уменията; незадоволителна училищна дисциплина, които водят до ниско качество на образованието;

– пренебрегването по учебния материал, липсата на упражнения, невъзможност от прилагането на изследователския подход показва, че българската образователна система е насочена към „научаване на материала, а не към неговото разбиране“;

– нормативното решение учениците от I до IV клас да не повтарят учебна година, поражда като резултат известен (неуточнен) брой деца, главно от ромски произход, да достигат до пети клас неграмотни;

– ниското качество на основното образование е и в резултат от недостатъчната чуждоезикова подготовка с изключение на учениците в езиковите училища и паралелки;

– финансирането на училищата посредством делегираните бюджети не е обвързано с качеството на предлагания от тях образователен продукт. Формирането на делегираните бюджети на основата на броя на обучаваните ученици, без отчитане на качеството на предлагания образователен продукт, превръща отделния ученик в средство за финансиране, което допринася за сриване на качествените параметри в дейността на училищата. В крайна сметка, училищата се конкурират за набирането и задържането на ученици чрез понижаване на изискванията към тях (Gospodinov, 2015);

– парадоксално е, че в средните училища има млади хора, които не пишат граматически правилно на български език и не могат да изразят ясно своята теза писмено. Но въпреки това тези ученици постъпват във висши учебни заведения в страната, което не отговаря на изискванията за качество на образованието. Затова отличните ученици от средното образование кандидатстват и отиват да учат зад граница, за да получат качествено образование.

На база посочените проблеми, които стоят пред предучилищното и училищното образование, е необходима нова парадигма в него, която трябва да акцентува върху:

– да се изведе детето от пасивната му роля в образованието, т.е. дава се пълна свобода на детето, като намесата на възрастния идва само за да помогне самостоятелното справяне. Обучението е под формата на щастлива игра, в която децата показват много висока самостоятелност и високи социални

умения, като адаптацията към новата образователна среда е бърза. Детето се възпитава в любов към ученето без стрес и агресия към околните;

– в училището да не се поставят на първо място оценките и теоретичните знания, а уменията и постиженията на учениците. Училището трябва да накара учениците да изследват, да дискутират, да търсят сами отговори на определени проблеми. От посоченото следва, че не са важни толкова теоретичните знания, а как учениците ще съумеят да ги приложат на практика (Специално приложение на „Капитал“, Инвестиции в знание, 2018);

– учителите да преподават според нуждите на учениците, а директорите да определят визията на училището по пътя на постигането ѝ. Ученето да бъде според индивидуалните нужди на учениците, т.е. интересите на децата и уменията им са поставени на първо място. Например летни школи по изкуства, които да развият уменията на децата;

– фокусът трябва да бъде към образование на младите чрез повече упорядочения в учебните часове и изследвания. Това показва, че училището трябва да осигури висококачествени знания и учителят е неговото лице. Той е необходимо да осъвременява преподавателските методи чрез по-интересни уроци;

– активно използване на иновациите в дейността на училището може да бъде новата философия на образованието, т.е. крачка към бъдещето – промяната и развитието. Опитът от реалния живот може да направи училището устойчиво в бъдеще, т.е. да се обръща повече внимание на музиката, изкуството, реалната наука, екскурзии. Чрез всички тези допълнителни дейности ще се подпомогне детето да иска да учи, и това ще доведе до влагане на повече усилия от негова страна;

– учениците да бъдат поставени в истинския център на образованието, не учителят да е водещият елемент, а учениците да са двигател на учебния процес;

– изместен е фокусът от учителя към ученика, като вече ролята на преподавателя не е да контролира, а да бъде ментор, да наблюдава развитието на децата и да използва адекватни методи за оценка на придобитите от тях умения (Специално приложение на „Капитал“, Инвестиции в знание, 2018: 3). Учителят е филтратор на учащите се. Неговата роля е променена от традиционно образование към използване на интерактивни технологии, методи и форми на обучение. Повечето от експериментите да бъдат извършвани от самите ученици. Ролята на учителя е да научи децата да вярват в себе си, да ги подготвят да решават проблемите, които ги няма в учебника. Добрият преподавател оставя избора на стратегия на ученика. По този начин той мотивира детето и то осъзнава къде е сгретило и какво да промени;

– изграждане на система за квалификация и кариерно развитие на педагогическите специалисти, които да приложат нови методи и технологии за

повишаване качеството на образованието, т.е. необходимо е непрекъснато обновяване на квалификацията на учителите. Те задължително трябва да посещават курсове, да опресняват знанията си и да подновяват уменията си (например курсове по метода на Монтесори). От друга страна, следдипломното повишаване на квалификацията може да се превърне в мощен лост за увеличаване ефективността на икономиката, за преодоляване недостатъците на тясната специализация. Учителите трябва да бъдат ентузиазирани и винаги у тях да гори пламъкът на новото, прогресивното в науката.

Училището трябва да се превърне в среда, в която всеки – учител и ученик, се чувства значим и уважаван. То е уникален макет на цялото ни общество (Специално приложение на „Капитал“, Инвестиции в знание, 2018).

Извършеният анализ на проблемите и перспективите пред училищното образование позволява да се направят следните основни изводи.

Първо. Учението е вид удоволствие, провокация на креативността и играта. Истинската промяна в образованието ще дойде тогава, когато родителите и цялото общество работят заедно с училището. Тогава, когато децата не са само бройка за училището, от която зависи бюджетът на учебното заведение.

Второ. Училището може и трябва да бъде място, където се изгражда знанието за културното разнообразие, където се приемат нормите, основаващи се на уважение и взаимозависимост на културния облик. Ето защо образованието не е и не трябва да бъде обикновено пренасяне на знания и информация, а основен фактор за придобиване, възприемане и структуриране на специфични знания (Zahariev, 2013: 32).

Трето. На преден план излиза нуждата от критично мислене от страна на детето/ученика, засилват се любопитството и креативността му и се развива комуникативността при усвояването знания.

Четвърто. Прилагане на алтернативни методи на обучение, които не отричат и не заместват традиционното образование, а по-скоро се прилагат заедно с него. Така например Монтесори педагогиката, която следва естественото развитие и нуждите на всяко дете, развива креативността на детето и неговите възможности. Чрез алтернативните методи на обучение се стимулира не само паметта, но се развива и личността на детето/ученика (интереси, възгледи, възприятия, мотивация, креативност).

Пето. Училищното образование трябва да осигурява обучението и възпитанието на учениците в съответствие с индивидуалните им способности и очаквания за успешна реализация в обществото. По този начин се постигат качество и ефикасност на знанията, уменията и компетентностите за развитието, подготовката и културата на всеки човек, гъвкавост и отвореност, която училището трябва да осигурява на учениците, както и достъпност и усвояемост, съобразена с възрастовите особености на учениците, с техните потребности, интереси, възможности и способности.

4. Университетът – основа за икономика на знанието

„Човешкият капитал е най-голямата сила на държавата и инвестицията в развиването му ще се отплати.“

Трябва да се има предвид, че училищното образование и неговото управление са силно централизирани, унифицирани и стандартизирани, което показва, че трябва да се намери баланс между традиции и иновации в образованието (Balkanski, 2010: 5). Човек реализира най-пълно социалната си природа на творец в процеса на мисленето, когато наблюдаваният обект се „присажда и преработва“ в главата му, за да се превърне в идеален образ – знание. Като осигурява преход от сетивно-емпиричното към теоретично-логическото знание, науката позволява да се вникне в същността на процесите и явленията, да се открият закономерностите на тяхното функциониране и развитие, да се открият пътищата, методите и средствата за активно въздействие върху тях с оглед определени социални потребности. Съобразно това науката заема значимо място в духовния живот на човека. Тя става неотменим компонент на прогресивно развиващия стил на мислене и действие (Pergelov, 1982: 16 – 26).

Университетите трябва да се приспособят към сложната и динамична среда, като се справят с (Zahariev, 2013): глобализация – национални потребности, държавно управление – институционална автономия, хармонизация – разнообразие, обществен сектор – частен сектор, фундаментални изследвания – приложни идеи, конкуренция – сътрудничество, интелектуална собственост – интелектуална филантропия. Ето защо развитието на науката и приложението на научните изследвания са производствената сила на обществото.

Доброто и правилно подбрано образование гарантира по-добри възможности и по-добър и щастлив начин на живот. Знаещите създават по-добра добавена стойност – за себе си и за икономиката. Ето защо е необходимо да бъде извлечена максималната възвръщаемост от инвестициите в образование и знание (Cherkezova, 2018: 1). Често след завършване на университета много от младите специалисти нямат готовност да се включат в работния процес, и много често са необходими месеци, за да бъдат обучени и подготвени. Причината за това е ефектът от липсата на индустриален поглед в семинарните зали и компютърните лаборатории. От друга страна, в българското образование има много заключен потенциал, който може да бъде освободен още по време на обучението и студентите да бъдат готови след завършването.

Конкурентоспособността на висшето образование в България със западното образование практически не съществува (Petkov, 2007: 4) поради следните причини.

– Липса на самостоятелна преценка относно предметите, които се изучават. На студента се налагат учебни предмети, които са задължително избираеми за всеки. В западните университети студентът знае защо и какво иска да учи, тъй като сам е избрал специалността си и избраните от него предмети покриват сферите му на интерес. Затова студентът с желание ходи на лекции и семинарни упражнения, чете препоръчителна литература и взема участие по време на дискусиа. В България нещата са точно обратното – у студентите няма интерес към академични занимания, не се стремят да станат качествени професионалисти, на малкото будни студенти се гледа като на странни птици, а точно те са истинските. Друга част от студентите са дошли, защото са приети в произволна специалност.

– Много често на изпити се възпроизвежда заученият материал, което е показател за ниска критичност. При разработка на дипломни работи и дипломни проекти много често се използват готови разработки от интернет, без да са налице анализ, критичност и новост.

– Пълна липса на гражданско съзнание у студентите по тези от обществените и политическия живот. Генералният проблем се заражда в средното образование, където се подхожда по остарял и бездушен начин към учениците.

– Ролята на студентските съвети при защита на интересите на обучаващите се. Много често членовете на студентските съвети са „назначени“ от ректора на висшето училище, за да могат да му служат.

– Във висшите училища попадат свършено безразлични към науката студенти. За някои специалности се оказва достатъчна оценка 3,0 само за да може да има студент съответното учебно заведение и да ползва държавна субсидия.

– Системата, по която се дават академични титли и знания, е тотално пропаднала. Новоизлюпени „доктори“, „доценти“, „професори“, които са нямали преподавателска дейност в университети, биват назначавани на трудов договор, а други, които са посветили години наред в даден университет, биват елиминирани, защото са амбициозни. Изводът от това е, че във висшите училища се избират недобри преподаватели, което води до ниско качество на образованието, а оттам и до отлив на студенти от университета, а също и по-малко средства за учебното заведение.

– През последните години е налице псевдонаука, която се базира на опростено разглеждане на факти и явления в преподавания материал, липса на елементи на анализ на тези явления и пречупване на знанието през призмата на практиката и др. Сред причините за появата на псевдонауката могат да се открият: стремеж на университетите да сведат до минимум трудностите при обучението, създаване на учебни дисциплини за определени преподаватели и лобита, без да се държи сметка за обективната необходимост на образователния процес, съкращаване на общите хорариуми часове в учебните планове с оглед подобряване на някои финансови показатели и икономия на средства, както и трайна тенденция на масовизация на науката и висшето образование,

която ги превръща в особен вид бизнес, което снижава качеството и създава условия за възникване на псевдонауката (Vasilev, 2018: 15 – 18).

– България се нарежда на едно от последните места в ЕС по показателя учене през целия живот, което показва, че българите не желаят да се преквалифицират, дори и да са загубили работата си.

– Системата за акредитация не е предпоставка за осигуряване на качествено висше образование в България, защото се отделя повече внимание на входящите ресурси, отколкото на резултатите, количествените показатели все още преобладават над качествените. Тези слабости се разпростират по-нататък и в системите за самооценка на висшите учебни заведения и на следакредитационното наблюдение и контрол (Световна банка, 2012).

– Профилът на висшето образование не съответства на потребностите на обществото. Например в България има над 50 висши училища, като делът на завършилите висше образование в областта на социалните науки, стопанската дейност и правото е 49% и е един от най-високите в ЕС, а делът на завършилите висше образование в областта на природните науки, математиката и информатиката, както и в областта на здравето и благосъстоянието е 5% под средното европейско равнище (Европейска комисия, 2016). Налице е пресищане и излишък на специалисти в едни области (икономика, хуманитарни науки, право и др.) и остър и траен дефицит на кадри по информационни технологии, инженерни и технически специалности, природни науки, здравеопазване, както и изоставане в обучението по нови професии, необходими за зелената икономика, високотехнологичните и иновативните дейности.

– Създават се филиали за изнесено обучение към висшите училища с незначителен по численост собствен научно-преподавателски състав, което се отразява неблагоприятно на качеството на учебния процес. Обучението в тези структури се извършва на практика от един и същ научно-преподавателски кадрови състав в страната, който не само не е нараснал от момента на своето формиране преди години, но е и намалял по численост.

– Наблюдава се парадокс между намаляването на броя на завършилите средно образование, от една страна, и увеличаването на плановия прием на студентите, от друга. За 25 години броят на завършилите средно образование е намалял близо два пъти – от 103 325 (1989/1990 г.) на 50 326 (2014/2015). Същевременно обявеният планов прием на студенти във висшите училища е нараснал почти 2,5 пъти – от 29 395 на 71 400.

– Парадоксално е, че от 2011/2012 г. насам обявеният план за прием системно надвишава броя на завършилите средно образование за същата година, за 2014/2015 г. това надвишение е над 21 000. Незаети места остават обикновено в най-престижните ни висши училища, които обаче са и със специалности, търсени на пазара на труда, но изискващи много знания и много чете-

не (физика, химия, математика, инженерно-технически специалности и пр.). Това съотношение между планов прием и завършили средно образование на практика означава, че всеки, завършил средно образование с успех, по-висок от „среден“, е необходимо само да си направи труда да подаде документи в дадено висше училище, за да стане негов студент. Свивът в качеството на подготовката на специалистите с висше образование е заложен още в механизма на влизането им в университета (Borisov, 2014).

– Липсва последователна национална политика в областта на висшето образование, която да формира стратегическите приоритети в тази област. Нарушена е връзката между необходимите специалисти в съответните области и броя студенти, които всяка година влизат в обхвата на висшето образование. Не се прави анализ за връзката между нуждите на трудовия пазар и сектора на висшето образование.

– Подобно на средното образование висшето образование не успява напълно да отговори на потребностите на икономиката от специалисти с определена квалификация, и „произвежда“ специалисти по многобройни и ненужни специалности. Тясната специализация на студентите по част от специалностите често е пречка да не могат след завършване да намерят работа по специалността си, работят на места, за които не се изисква висше образование, или въобще не намират работа. Това показва липса на гъвкавост в системата на висшето образование.

– Липсата на интегриран подход възпрепятства взаимодействието в т.нар. „триъгълник на знанието“ – „висше образование – научни изследвания – иновации“.

– Съществуват несъответствия между образователната подготовка и нуждите на икономиката, от фрагментирането на висшето образование в България, както и от забавянето процеса на извършване на необходимите реформи в сектора.

– С оглед на демографските процеси, водещи до намаляване на българските кандидат-студенти, и механизма на финансиране (приблизително 95% от държавната субсидия се разпределя въз основа на броя обучавани студенти) университетите са принудени да водят „битка“ за всеки един студент. По този начин се прави компромис с качеството на образователното ниво на кандидатите, което, от своя страна, води до влошено качество на завършващите висше образование младежи.

– Държавните висши учебни заведения се управляват в полза на техния академичен състав. При съществуващата законодателна рамка всички стратегически решения в държавните висши училища, касаещи академичния живот, управлението на ресурсите, контрола и съответствието със закона, са в ръцете на академичния състав, който е широко представен във всички управляващи и контролни органи на тези институти. Ректорът се избира, назначава и се отчита пред Общото събрание, в което най-малко 70% от гласовете принадлежат

на академичния състав (най-малко 15% – на студентите и административния персонал), в редовете на който ректорът най-вероятно ще се върне след изтичане на мандата му.

На фона на част от изброените проблеми във висшето образование могат да бъдат очертани и някои насоки за усъвършенстване на образователната система.

– За да са конкурентоспособни, българските университети трябва да предлагат високо качество на образованието. Основна част от качествено висше образование са методите на контрол – текущ контрол на знанията и редовно посещение на занятията. Ето защо е необходимо контролиране и поощряване усилията на студентите, за да придобият качества като самосъзнателност, независимо мислене, критично отношение.

– Необходимо е насърчаване на независимото мислене и критичното отношение към учебния материал, т.е. да се отхвърли механичното възпроизвеждане на лекции и упражнения (Petkov, 2007: 4).

– Научната продукция на преподавателите в университетите е важен фактор в международните класации на висшите училища. В тази насока преподавателите трябва да отхвърлят механичното възпроизвеждане и на семинарните упражнения, да се отстоява личното мнение от всеки, като по този начин студентите ще станат мислещи личности.

– Необходимо е броят на обявените места в повечето специалности значително да се намали, защото държавата няма нужда от псевдостуденти, за които крайната цел не е интелектуално и духовно израстване, а парче хартия – диплома.

– В България няма пазар на учени, т.е. няма конкуренция за заемане на академични длъжности, няма стремеж за ускорено развитие и преодоляване на представената научна дейност (Становище на Съюза на учените в България, ..., 2014: 31).

– Системата за субсидиране на висшите училища не трябва да зависи от броя на студентите, а да е комплекс от компоненти, сред които и равнището на професионална реализация на завършващите, качеството на полученото образование, съответствието с изискванията на пазара на труда.

За преодоляване на посочените слабости е необходимо е да се предприемат следните мерки.

Първо. Да се повиши качеството на образователния процес чрез разработване на учебни планове и програми на национално експертно равнище.

Второ. Резултатите от научните изследвания да намерят място в образователния процес, който се подчинява на законите на логическото мислене. Ето защо науката и образованието, съвместно с областта на приложение на получените от тях резултати, образуват затворен цикъл „наука – образование – практика“, в който резултатът от всяка една е двигател на останалите.

Трето. Издигане на науката и образованието като основни производителни сили на обществото и проявата им като висша форма на теоретично и евристично знание.

Четвърто. Висшето образование трябва да подготвя висококвалифицирани специалисти, които са способни да развиват и прилагат научни знания в различни области на човешката дейност. От друга страна, необходимо е повишаване квалификацията на своите преподаватели чрез различни квалификационни форми на обучение. Висшите учреждения трябва да създават благоприятни условия за развитие на науката, които да гарантират високото качество на висшето образование.

В съответствие с целите на настоящия и бъдещия етап на развитие на българското образование могат да се направят следните основни изводи.

Първо. Негативните последици от проблемите в българското образование се изразяват главно в незадоволителните резултати от функционирането на сложната и противоречива *законодателна база, която не гарантира достатъчно високо качество на образованието* на децата и младите хора от предучилищно до висше образование.

Второ. Преминаване от запаметяване и възпроизвеждане на теоретичния материал в сферата на училищното образование към провокиране на творческо мислене, самостоятелност и формиране на умения у подрастващите в различни ситуации.

Трето. Проблемите с качеството на висшето образование се обуславят от недоброто качество на основното и средното образование в страната, от недостатъците в законодателната рамка и недостатъчната финансова осигуреност на дейността, както и от слабостите в авторитарното управление на висшите училища.

Четвърто. Българското образование трябва да бъде дългосрочен национален приоритет при обучението на хора от различни възрасти, като се акцентира върху връзката предучилищно и училищно образование – висше образование – пазар на труда.

Пето. Засилване на новата роля на учителя от монополист на знанието в миналото през медиатор на знания днес и личност, притежаваща всеобхватни знания и умения в бъдеще. Педагогът е този, който ще преподава по най-добрия начин учебното съдържание, като планира, организира, ръководи и контролира учебния процес. Увеличайки и ръководейки обучаемите по пътя на овладяване на материала, педагогът ще осигури качествено образование, ще стимулира интересите и ще доразвива креативното мислене на обучаваните. Преподавателят ще се превърне в лидер, което ще бъде и неговото призвание, съчетавайки компетентност, майсторство, професионализъм и имидж.

Шесто. Състоянието на българското образование е много тежко. Има много сериозни проблеми (мотивация, финансиране, корупция, качество на обра-

зователния продукт), които налагат незабавно реформиране не само на средното и висшето образование, а на цялата образователна система.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Правата на всяко дете на образование са уредени в чл. 53 от Конституцията на Р България (обн. ДВ. бр. 56 в сила от 13.07.1991 г., изм. и доп., ДВ. бр. 12 от 6.02. 2007 г.) и редица международни актове – чл. 26 от Всеобщата декларация за правата на човека, чл. 13 от Международния пакт за граждански, социални и културни права, чл. 2 от Допълнителния протокол от Европейската конвенция за правата на човека и основните свободи, чл. 28 и чл. 29 от Конвенцията за правата на детето (приета на ОС на ООН на 20.11.1989 г., ратифицирана с решение на ВНС от 11.04.1991 г., ДВ бр.32 от 23.04. 1991 г., в сила от 03.07.1991 г.).
2. Съществува класификация на училищата по определени критерии: според степента на образование: начални (I – IV клас включително); основни (I – VII клас включително); средни общообразователни (I – X клас включително); гимназии (VIII – XII клас включително); средни (I – XII клас включително); според съдържанието на подготовката: общообразователни, профилирани, професионални, спортни, по изкуствата и по културата, духовни; специални училища – възпитателните училища интернати (ВУИ) и социалнопедагогически интернати (СПИ) са места за лишаване от свобода на деца над 14 години; чуждестранни училища (към дипломатическите представителства – посолства, консулства, мисии на Р България в чужбина.) С цел интегриране на грижата за децата и учениците се създават центрове за личностно развитие и творчество, които предоставят услуги в подкрепа на приобщаването, образователната и социалната адаптация на деца и ученици с трудности в поведението, с увреждания и със специални образователни потребности (СОП).
- 3 Съгласно чл. 7 от Закона за народната просвета в първи клас могат да постъпят и деца, навършили 6 години, ако физическото и умственото им развитие по преценка на родителите или настойниците им позволяват това.
4. Закон за степента на образование, общообразователния минимум и учебния план, обн. ДВ, бр. 67 от 27.07.1999 г., изм. и доп., бр. 79 от 13.10.2015 г., в сила от 1.08.2016 г.
Държавното образователно изискване определя условията и реда за завършване на една степен на образование и преминаване в следващата степен, както и характеристиките на общообразователния минимум и на учебния план.
5. Общообразователният минимум, като основа на общообразователната подготовка, включва задължителни знания и умения, необходими за успешната реализация на учениците в следващата степен на образование. Общооб-

- разователният минимум за началния и прогимназиалния етап на основното образование е еднакъв и задължителен за всички видове училища.
6. Закон за висшето образование, обн., ДВ, бр. 112 от 27.12.1995 г., изм. и доп., бр. 98 от 09.12.2016 г., в сила от 01.01.2017 г.
  7. Закон за развитие на академичния състав на Р България (обн. ДВ. бр. 38 от 21 май 2010 г.).
  8. Закон за професионалното образование и обучение, обн., ДВ, бр. 68 от 30.07.1999 г., изм., бр. 58 от 18.07.2017 г., в сила от 18.07.2017 г.
  9. Алианс за приобщаващо образование, (2002), източник: <http://www.cic-bg.eu/cgi-bin/index.pl>

REFERENCE/ЛИТЕРАТУРА

- Balkanski, P. (2010). *Znaniето – noviyat kapital, inovatsiite – novata valuta na obshtestvoto, Sbornik statii*. Sofia: Prosveta [Балкански, П. (2010). *Знанието – новият капитал, иновациите – новата валута на обществото, Сборник статии*. София: Просвета].
- Balkanski, P. et al. (2010) *Inovatsii v obrazovaniето: ot teoriyata kam praktikata, Sbornik statii*. Sofia: Prosveta [Балкански, П. и др. (2010) *Иновации в образованието: от теорията към практиката, Сборник статии*. София: Просвета].
- Borisov, B. (2014). Higher education in Bulgaria – myths and reality [Борисов, Б. (2014). Висшето образование в България – митове и реалност].
- Vasilev, S. (2018). Lazhenauka, psevdonauka i kachestvo na vissheto obrazovanie. *Nauka*, 1 [Василев, С. (2018). Лъженаука, псевдонаука и качество на висшето образование. *Наука*, 1].
- Gospodinov, D. (2015). Analiz varhu Zakona za preduchilishtnoto i uchilishtnoto obrazovanie. *Balgarsko spisanie za obrazovanie*, br.2 [Господинов, Д. (2015). Анализ върху Закона за предучилищното и училищното образование. *Българско списание за образование*, бр.2].
- Dulevski L. (2015). *Rezoltsia na ikonomicheskia i sotsialnia savet*. Integrirana politika za mladite hora v Bulgaria (razrabotena po sobstvena initsiativa), Sofia, ISS 31.3. 2015 [Дулевски Л. (2015). *Резолюция на икономическия и социалния съвет*. Интегрирана политика за младите хора в България (разработена по собствена инициатива), София, ИСС 31.3. 2015].
- Zahariev, Z. (2013). Informatsionnia svyat i obrazovaniето – predimstva i riskove. *Nauka*, kn.1 [Захариев, З. (2013). Информационният свят и образованието – предимства и рискове. *Наука*, кн.1].
- Kostov, I. (2014). *Inovatsionni podhodi v deynostta na pedagogicheskite saveti*. Ruse: Mediateh [Костов, И. (2014). *Иновационни подходи в дейността на педагогическите съвети*. Русе: МедиаТех].

- Milkov, L. (2006). *Informatizatsia na obrazovaniето kato inovatsionen protses*. Sofia [Милков, Л. (2006). *Информатизация на образованието като иновационен процес*. София].
- Pergelov, K. (1982). *Intelektualizatsiyata i razvitiето na trudovata deynost na schetovodnite kadri*. *Schetovodstvo i kontrol*, kn.5 [Пергелов, К. (1982). *Интелектуализацията и развитието на трудовата дейност на счетоводните кадри*. *Счетоводство и контрол*, кн.5].
- Petkov, P. (2007). *Mitat za balgarskoto obrazovanie*, *Bryag*, 05.11 [Петков, П. (2007). *Митът за българското образование*, *Бряг*, 05.11].
- Radev, P. (2005). *Obshta uchilishtna didaktika ili sabitia, situatsii, obekti, subekti, konstruksii i referenti v uchilishtnoto obuchenie i obrazovanie*. Plovdiv: P. Hilendarski [Радев, П. (2005). *Обща училищна дидактика или събития, ситуации, обекти, субекти, конструкции и референти в училищното обучение и образование*. Пловдив: П. Хилендарски].
- Shehova, M. (2010). *Traditsionnoto i novoto obrazovanie*, pod redaktsiyata na prof. Balkanski. Sofia: Prosveta [Шехова, М. (2010). *Традиционното и новото образование*, под редакцията на проф. Балкански. София: Просвета].
- Cherkezova, D. (2018). *Za po-dobra vazvrashataemost. spetsialno prilozhenie na Kapital, Obrazovanie, Investitsii v znanie*, april [Черкезова, Д. (2018). *За по-добра възвръщаемост. Специално приложение на Капитал, Образование, Инвестиции в знание*, април].
- Stanovishte na Sayuza na uchenite v Bulgaria po projekta na strategia za razvitie na vissheto obrazovanie za perioda 2014 – 2020, sp. Nauka, kn. 2/2014 [Становище на Съюза на учените в България по проекта на стратегия за развитие на висшето образование за периода 2014 – 2020, сп. Наука, кн. 2/2014].
- Education and Qualification in Bulgaria, Retrospection of Problems and Comparative Analysis with Romania, Slovakia, Hungary, Serbia*, Bulgarian Industrial Association, Sofia, 2017 [Образование и квалификация в България, Ретроспекция на проблемите и съпоставителен анализ с Румъния, Словакия, Унгария, Сърбия, Българска стопанска камара, София, 2017].
- European Commission, *Education and Training Monitor in Bulgaria*, 2016 [Европейска комисия, *Мониторинг на образованието и обучението в България 2016*].
- Svetovna banka, *Ukrepane na vissheto obrazovanie v Bulgaria: varianti za podobryavane na modelite na upravlenie, kontrola na kachestvoto i finansiraneto na vissheto obrazovanie*, 2012 [Световна банка, *Укрепване на висшето образование в България: варианти за подобряване на моделите на управление, контрола на качеството и финансирането на висшето образование*, 2012].

репване на висшето образование в България: варианти за подобряване на моделите на управление, контрола на качеството и финансирането на висшето образование, 2012].

THE STATUS OF BULGARIAN EDUCATION

Abstract. Education is one of the areas in public life that is the most difficult to reform, despite its super-activity and futuristic nature. The main objective of the study is to establish the status of Bulgarian education by outlining the directions for development in school and higher education to achieve quality knowledge based education. The negative consequences of the problems in Bulgarian education are mainly expressed in the unsatisfactory results of the functioning of the complex and contradictory legislative basis which does not guarantee a sufficiently high quality of the education of the children and the young people from the pre-school to the higher education. School education should provide the education and education of the pupils in accordance with their individual abilities and expectations for successful realization in the society, while the higher education should be qualified. Bulgarian education should be a long-term national priority in the training of people of different ages, focusing on the relationship between pre-school and school education – higher education – labor market.

✉ **Dr. Anelia Lyubanova**
Dr. Lyubomir Lyubenov, Assoc. Prof.
University of Veliko Tarnovo
Veliko Tarnovo, Bulgaria
E-mail: alyubanova@abv.bg
E-mail: LLyubenov@vt-uni.bg